

**Regionalt miljøprogram
for landbruket
i
Aust-Agder
2009-2012**



Fylkesmannen i Aust-Agder

Innhold

	side
Sammendrag	3
1. Innledning og bakgrunn	5
2. Organisering	5
3. Høring	6
4. Nasjonale føringer	6
5. Kulturlandskapet i Aust-Agder	7
6. Miljøutfordringer	10
7. Målsettinger og strategier	12
8. Utvelging av spesielt verdifulle kulturlandskap	13
9. Revisjon av tilskuddsordningene	15
Arealtilskudd og tilskudd til beiting i prioriterte kulturlandskap	15
Tilskudd til dyr som beiter gjennom beitelag og fellesbeiter	16
Tilskudd til skjøtsel av kulturminner og kulturlandskapselement	16
Tilskudd til endra jordarbeiding	17
Tilskudd til skjøtsel av vassdrag som er viktige gytebekker for sjørørret	18
Tilskudd til drift av beitelag og fellesbeiter	18
10. Retningslinjer for kommunenes miljøarbeid	18
11. Informasjon og kommunikasjon	19

Vedlegg:

1. Innspill til regionalt miljøprogram 2008
2. Spesielt verdifulle områder i Aust-Agder med hensyn til kulturverdier, naturverdier og biologisk mangfold
3. Endring i grovfôrareal pr. storfeenhet i Aust-Agder 1997-2007
4. Grovfôrbasert husdyrhold og grovfôrareal pr. storfeenhet i kommunene i Aust-Agder i 2007
5. Forslag til mål og strategier for spesielle miljøtiltak i landbrukets (SMIL)
6. Forslag til retningslinjer for prioritering av søknader, vilkår og tilskottsprosent for ulike tiltak i SMIL-ordningen

Sammendrag

Den overordnede målsettingen med miljøprogrammet er å bidra til økt målretting av miljøarbeidet i landbruket og til bedre synliggjøring av landbrukets samlede miljøinnsats. Det regionale miljøprogrammet skal videre sikre en bedre forankring av miljøarbeidet på fylkeskommunalt og kommunalt nivå.

De regionale miljøprogrammene er evaluert i 2008, og på grunnlag av evalueringen er det utarbeid et revidert Regionalt miljøprogram for landbruket i Aust-Agder for perioden 2009-2012.

Aust-Agder er et husdyrfylke og grasområde, og det er antall grovfôretende dyr som i stor grad bestemmer omfanget av jordbruksarealet og hvor intensivt dette blir drevet. Utviklingen med reduksjon i antall grovfôretene dyr har fortsatt i perioden 2003 – 2007. Grovfôrarealet bak hver grovfôretende dyr omregnet til storfeenheter er i denne perioden økt med 8 % og er i 2007 13,2 dekar.

Hovedutfordringen i Aust-Agder er derfor fortsatt å hindre gjengroing av verdifulle, marginale kulturlandskap.

Hovedmålene i programmet er:

- Beholde og utvikle et kulturlandskap som sikrer kommunenes og regionens egenart, som stimulerer til aktiv landbruk og har betydning for folks tilhørighet og trivsel
- Sikre at et utvalg særpregede kulturlandskapstyper, særlig verdifulle kulturmiljøer og biotoper ivaretas og skjøttes.
- Redusere miljøbelastningen fra landbruket
- Økt kompetanse og interesse for verdier i landbrukets kulturlandskap og miljøspørsmål

Siden hovedutfordringen i Aust-Agder er gjengroing av kulturlandskapet, velger vi å prioritere tiltak i verdifulle kulturlandskap som er truet av gjengroing eller nedbygging.

Viktige strategier er:

- Utvikle tilskuddsordninger som fremmer kulturlandskapet gjennom aktiv landbruksdrift
- Spisse de økonomiske virkemidla for å ta vare på verdifulle kulturlandskap og redusere forurensing
- Bidra til redusert miljøbelastning fra landbruket
- Forankre hensyn til landbrukets kulturlandskap i fylkeskommunalt og kommunalt planverk
- Utvikle samarbeidet med kommunene for best mulig tilpassing av det regionale miljøprogrammet.

I hver kommune er det valgt ut ca. 15% av jordbruksarealet som verdifulle kulturlandskap som er trua av gjengroing eller nedbygging. For disse områdene er det utarbeid en egen tilskuddsordning i vårt program. Vi mener prioritering av verdifulle kulturlandskap som er truet av gjengroing og nedbygging er viktig både for å få opp problemstillingen i kommunen og gi ekstra tilskudd for å stimulere til bruk av disse arealene.

For revurdering av verdifulle kulturlandskap gjelder:

- I alle kommuner skal det være mulig å omprioritere utvalgte kulturlandskap og utmarksområde i løpet av programperioden.
- Omprioritering skal dokumenteres i samsvar med oppsatte kriterier og krav til prosess som er skissert i revidert regionalt miljøprogram.
- Innmarksbeite og andre kulturmarkstyper kan være en viktig del av det verdifulle kulturlandskapet som er truet av gjengroing. I hele kommunen eller utvalgte områder kan derfor spesielle kulturmarkstyper prioriteres.
- Prioritert areal i kommunen må stå i forhold til tildelt arealramme fra Fylkesmannen..

De 6 tilskuddsordningene i det regionale miljøprogrammet skal fungere som "betaling" for miljømessige driftsformer og produksjon av miljøgoder.

Disse tilskuddsordningene med endringer er:

Arealtilskudd og tilskudd til beiting i prioriterte kulturlandskap.

Utvelging av spesielt verdifulle kulturlandskap, se ovenfor og side 13.

For å forenkle ordningen foreslås likt tilskudd til slått og beite.

Videre foreslås tilskudd pr. dyr på beite istedenfor tilskudd pr. dekar

Tilskudd til dyr på innmark som beiter gjennom beitelag eller på fellesbeiter

Tilskudd for dyr som beiter gjennom beitelag fjernes.

Tilskudd for dyr på fellesbeiter videreføres.

Tilskudd for skjøtsel av kulturminner og kulturlandskapselementer

Tilskudd til skjøtsel av automatisk freda kulturminner og bakke murer videreføres.

Tilskudd til vedlikehold av bygninger videreføres

Tilskudd til skjøtsel av biologiske verdier videreføres, og artsrik slått og beitemark og kystlynghei utvides til å omfatte annet miljøareal med rødlistearter.

Tilskudd til endra jordarbeiding

Ordningen videreføres med disse endringene:

Tilskudd til vegetasjonssoner i utvalgte vassdrag tas inn i ordningen.

Tilskudd til lett høstharving og høstkorn etter lett høstharving fjernes.

Tilskudd til skjøtsel av vassdrag som er viktige gytebekker for sjørret

Ordningen videreføres, men miljøeffekten av ordningen skal evalueres i 2010 og ordningen skal tas da opp til ny vurdering.

Tilskudd til drift av beitelag og fellesbeiter

Ordningen videreføres for beitelag på utmark og fellesbeiter.

Ordningen fjernes for beitelag på innmark.

Strategigruppen har vurdert å ta inn tilskudd til steingjerder og gamle ferdselsveier, men har konkludert med at det ikke er aktuelt i Agder-fylkene.

Kommunene har en viktig rolle i miljøarbeidet innenfor jordbruket, og har ansvar for at det er en god kobling mellom SMIL- og RMP-tiltakene. I revidert miljøprogram har en tatt inn retningslinjer for hvordan SMIL-midlene skal fordeles mellom kommunene. Videre har en som innspill til kommunene tatt inn forslag til tiltaksstrategier og retningslinjer for SMIL- og RMP- arbeidet i kommunen. Kommunale arbeidsgrupper for kulturlandskap med representanter frå næringsorganisasjonene, kultur- og miljøinteressene er viktig i denne sammenhengen.

Informasjon og kommunikasjon om miljøarbeidet i landbruket er viktig både mot brukerne, næringsorganisasjonene, kommunen, allmennheten og andre relevante aktører. Det skal settes opp årlig handlingsplan for denne virksomheten.

Strategigruppen for regionalt miljøprogram står samlet bak forslagene til endringer i det reviderte programmet.

1. Innledning og bakgrunn

Ved behandlinga av St. meld nr 19 (1999 – 2000) Om norsk landbruk og matproduksjon ble det vedtatt at det skal innføres et miljøprogram for landbruket. Nasjonalt miljøprogram for jordbruket ble innført i 2004 og regionale miljøprogram for hvert fylke ble innført fra 2005.

Den overordnede målsettingen med miljøprogrammet er å bidra til økt målretting av miljøarbeidet i landbruket og til bedre synliggjøring av landbrukets samlede miljøinnsats. De regionale miljøprogrammene skal videre sikre en bedre forankring av miljøarbeidet på regionalt (fylkeskommunalt) og lokalt (kommunalt) nivå.

Det regionale miljøprogrammet skal fungere som "betaling" for miljømessige driftsformer og produksjon av miljøgoder.

I jordbruksoppgjøret 2007 ble det bestemt at det skulle gjennomføres en evaluering av både det nasjonale og de regionale miljøprogramma i jordbruket. Resultatet av evalueringen ble lagt fram i jordbruksoppgjøret 2008.

I tildelingsbrevet for 2008 datert 20.12.2007 ba SLF fylkesmennene å foreta revisjon av det regionale miljøprogrammet innen 1. november 2008. Dette er senere endret til 15. desember.

2. Organisering

Aust-Agder og Vest-Agder har valgt å fortsette det gode samarbeidet med felles strategigruppe og atskilt kulturlandskapsgrupper.

Medlemmene i strategigruppa er:

- Solfrid Mygland, Fylkesmannen i Aust-Agder, Landbruksavdelingen
- Liv Strand, Fylkesmannen i Aust-Agder, Miljøvernavdelingen
- Ole Steffen Gusdal, Fylkesmannen i Vest-Agder, Landbruksavdelingen
- Audun Meland, Vest-Agder Bondelag
- Erik Fløystad, Aust-Agder Bondelag
- Eivind Austenå, Aust-Agder Bonde- og Småbrukerlag
- Marit Jordal, Vest-Agder Bonde- og Småbrukerlag
- Helge Sandåker, Vest-Agder Fylkeskommune
- Gunnar Skripeland, Aust-Agder Fylkeskommune (fylkeslandbruksstyret)

Både Fylkesmannen v/Miljøvernavdelingen og Fylkeskommunen v/kulturvernmyndighet ble invitert til å delta i styringsgruppa. En fast representant fra Miljøvernavdelingen har møtt i strategigruppa. Representanter for kulturvernmyndighet har gitt tilbakemelding om at de ikke hadde anledning til å delta.

Både miljø- og kulturvernmyndighet deltar i kulturlandskapsgruppene som bistår i arbeidet med Regionalt miljøprogram.

Kulturlandskapsgruppa i Aust-Agder har hatt denne sammensetningen:

- Erik Fløystad, Aust-Agder Bondelag
- Eivind Austenå, Aust-Agder Bonde- og Småbrukerlag
- Morten Foss, Arendal kommune
- Ådne Sollid, Aust-Agder Fylkeskommune, Kulturminnevern
- Rune Sævre, Fylkesmannen i Aust-Agder, Miljøvernavdelingen
- Lisbeth Kismul, Fylkesmannen i Aust-Agder, Landbruksavdelingen

3. Høring

Alle kommuner, næringsorganisasjonene, friluftsråda, naturvernforeningene og forsøksringen er i brev 18.09.08 bedt om å komme med både innspill til og kommentarer til forslag til revisjon av regionalt miljøprogram. Vedlegg 1 er en oppsummering av de innspill som kom inn.

4. Nasjonale føringer

I Nasjonalt miljøprogram for perioden 2009-2012 er det bestemt at det regionale miljøprogrammet skal videreføres etter de hovedlinjer som ble lagt i 1. generasjonsprogrammene og med de forbedringspunktene som kom fram under evalueringa. Disse forbedringspunktene er knyttet til tiltak for økt målretting av programmet, dels gjennom spissing av ordningene og utmålskriterier, dels gjennom harmonisering av ordninger på tvers av fylkene.

Blant miljøutfordringene med særlig relevans for RMP-rulleringen nevnes spesielt:

- Tiltak i landbrukets kulturlandskap bør framover møte de generelle utfordringene omkring gjengroing. RMP bør få en ytterligere spissing for bl.a. å sikre skjøtsel og/eller beiting av verdifulle arealer.
- Sikre sårbare og trua arter som befinner seg i landbrukets kulturlandskap
- Bidra til å opparbeide ferdselårer og øke tilretteleggingen for ferdsel særlig i nærområde til byer og tettsteder.
- Videreføre og forbedre innsatsen knyttet til kulturminer og kulturmiljøer.
- Fosfor anses fortsatt å være hovedutfordringen for jordbrukets påvirkning av ferskvannsressursen. En sterkere prioritering mellom ulike områder er nødvendig.

I neste programperiode vil det i tillegg bli nødvendig å gjøre tilpassinger som følge av klimatiltak.

Rammer for utforming av tilskuddsordningene.

Forventningene om økt målretting av RMP-ordningene i neste programperiode, innebærer en spissing der miljøformålet i eksisterende ordninger skal komme bedre fram gjennom områdeavgrensing og/ eller strengere vilkår for skjøtsel, vedlikehold og driftsmetoder. En spissing kan videre innebære nye ordninger for å ivareta spesielle miljømål og økt differensiering av tilskuddssatser i samsvar med forventet miljøeffekt. Videre vil det være behov for en harmonisering av ordninger på tvers av fylker. En harmonisering vil innebære en økt standardisering av måleenhet for samme tiltak.

Føringer for kommunenes miljøarbeid.

Kommunen har en viktig rolle i miljøarbeidet innenfor jordbruket. Fylkesmannen skal bruke RMP-arbeidet som arena for å styrke/ utvikle kommunens rolle som landbrukspolitisk aktør og forvaltningsmyndighet. RMP skal angi retningslinjer for fordelingen av SMIL-midler til kommunene. Lokale prioriteringer og løsninger for miljøtiltak i landbruket skal framgå av kommunenes tiltaksstrategier.

Medvirkning og informasjon

Arbeidet med RMP for neste planperiode skal baseres på åpenhet og dialog med følgende krav til medvirkning og informasjon:

- Fylkesmannen er ansvarlig for å fremme forslag til RMP for sentral godkjenning, med landbruksrådet i embetet som operativt ansvarlig og koordinator for arbeidet. Sammenstillingen av forslaget skal skje etter samråd med næringsorganisasjonenes fylkeslag.

- Representanter for regionale fagmyndigheter innenfor miljøvern og kulturminnevern skal delta i de fora som etableres for rulleringen.
- Kommunene skal gis anledning til å komme med innspill. Slike innspill bør gis på basis av et foreløpig forslag fra Fylkesmannens side, kombinert med konkrete spørsmål/problemstillinger som en ønsker synspunkter på.
- Representanter for nærings- og interesseorganisasjoner utenom landbruket skal gis løpende informasjon om arbeidet og muligheter for å fremme synspunkter. Det bør også vurderes å invitere noen av disse aktørene inn i de fora som etableres.
- Systematisk og aktiv informasjon og kommunikasjon rettet mot både brukerne, allmennheten og andre relevante aktører

Godkjenning

Det reviderte miljøprogrammet skal sendes inn til SLF innen 15. desember 2008. Ut fra føringene vil SLF legge vekt på at de reviderte programmene inneholder følgende elementer:

- En oppdatering når det gjelder miljøutfordringer og –prioriteringer
- Beskrivelse av hvordan behovet for målretting av ordningen er ivaretatt.
- Beskrivelse av hvilke tiltak som skal gjøres for å styrke koplingen mellom RMP og SMIL og retningslinjer for fordeling av SMIL-midler til kommunene.
- Oversikt over deltakelsen i arbeidet.
- Beskrivelse av hvordan informasjon og kommunikasjon knyttet til RMP skal ivaretas.

5. Kulturlandskapet i Aust-Agder

I Aust-Agder er bare 1,2 % av arealet jordbruksareal, det vil si mindre enn landsgjennomsnittet som er 3 %. Agder er et utprega gras- og husdyrområde med relativt små bruk. Etersom Agder er et grasområde, er det antall grovfôretende dyr som i stor grad bestemmer omfanget av landbruksarealet og hvor intensivt dette blir drevet.

Store deler av jordbrukslandskapet er prega av små flater omgitt av skog. I stor grad er problemene med kantsoner det motsatte av hva som er tilfelle på flatbygdene på Østlandet og i Trøndelag. Her er problemet at det store omfanget av kantsoner gjør kampen mot gjengroing vanskeligere.

Uhensiktsmessig eiendomsstruktur, små teiger med dårlig arrondering, dårlig drenering, kostbart gjerdehold, flått m.m. gjør at store arealer ofte ikke kan drives rasjonelt og økonomisk. Opphør eller reduksjon av drift i disse områdene gjør at kulturminner forfaller, biologisk mangfold knyttet til kulturmark blir redusert og områdenes betydning for rekreasjon og opplevelse blir sterkt redusert både for fastboende og turister.

Hovedlandskapsregioner på Agder

Norsk institutt for skog og landskap (tidligere NIJOS) har delt landskapet i Norge inn i totalt 45 hovedlandskapsregioner. Seks av disse regionene finnes på Agder. Hovedregionene er i tillegg inndelt i underregioner, hvor vi finner 16 i Agderfylkene, se nedenfor:

<u>Landskapsregion</u>	<u>Underregion</u>	
01 Skagerrakkysten	01.04	Sørlandskysten
05 Skog og heibygdene på Sørlandet	05.01	Skog og heibygdene på Sørlandet
	05.05	Kystnære jordbruksbygder i Aust-Agder
	12.07	Bykle
12 Dal og fjellbygder i Telemark og Agder	12.11	Setesdal
	12.14	Tovdal og Gjøvdal
	14.43	Fyresdal Vesthei og Setesdalsheiene
14 Fjellskogen i Sør-Norge	14.43	
15 Lågfjellet i Sør-Norge	15.37	Dyraheio

Til bruk i forbindelse med regionalt miljøprogram har vi forandret litt på inndelinga, og endt opp med 5 regioner.

<u>Forenkla regioninndeling</u>	<u>Omfatter følgende NIJOS regioner / underregioner</u>	
Kystlandskapet	Region	01.04
Kystnære jordbruksbygder	Region	05.05
Skog og heibydene	Region	05.01
Dal- og fjellbygdene	Region	12.07, 12.11, 12.14
Fjellområdene	Region	14.43, 15.37

Kystlandskapet

Dette landskapet er et småskalalandskap med stor variasjonsrikdom. Edelløvskog, ofte dominert av eik, er vanlig i forsenkingene, mens åpne lyngheier og furuskoger finnes på høydene. Bosettingen har kontinuitet fra forhistorisk tid. Fornminner fra steinalder, bronse og jernalder har til dels strategisk plass i landskapet.

Jordbruksarealene er ofte små og lite sammenhengende og det har vært utøvd et småskala-jordbruk ofte i kombinasjon med andre yrke. Vanlig driftsform har vært åkerdrift og husdyrhold med beiting i åpne beitemarker, hagemark, beiteskog, strandenger og kystlynghei. Beiting av øyer og holmer var en viktig del av drifta på gårdene.

I dag er det få gårdsbruk tilbake, store områder både på fastlandet og øyer og holmer er tilgrodd med krattskog eller utbygd til hytteområder. I noen områder er det fortsatt aktiv jordbruksdrift som bidrar til å opprettholde kulturlandskapet gjennom bruk av innmark og beiting i utmarka. En del av kysten er underlagt vernebestemmelser, enten ved at de er innlemmet i "Skjærgårdsparken", eller i ulike verneområder.

I Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap i 1994 er Hesnesøy i Grimstad og Frøyna i Risør registrert som nasjonalt verdifullt kulturlandskap.

Kystnære jordbruksbygder

Området ligger til stor del noe innenfor kysten, i stor grad går E18 gjennom slettelandskapet. Historisk sett har dette vært de viktigste jordbruksområdene, med de største gårdene fra gammelt av, men også ofte med den største oppdelingen i mindre bruk og i en struktur med sterk teigblanding. Her er det god jord og aktivt jordbruk, både åkerbruk og husdyrhold. Disse områdene har de sterkeste jordbruksmiljøene, og er minst prega av gjengroing, men bynære strøk er til dels utsatt for nedbygging. Det er i dette områder vi finner enkelte områder med så intensiv drift at det kan medføre miljøbelastninger. Regionen har fornminneområder med spor etter kontinuerlig bosetting fra jernalder til nyere tid.

Skog og heibydene

Langs elvene er det ofte et åpent sammenhengende landskap som i dag er oppdyrket. På heiene mellom dalførene i den vestlige delen av fylket er det ofte små husdyrbruk med dårlig arronderte jordbruksarealer på et karrig naturgrunnlag.

I dalførene ser en ofte gjengroing i beitearealene i randsonen mot dyrka mark. Opphør eller reduksjon av husdyrhold og drift fører til at både dyrka mark og kulturbeite i stigende grad gror igjen. Storfe og sauehold er viktigste produksjonene sammen med skogsdrift. I deler av området er det fortsatt et aktivt utmarksbeite, men beitebruken er i økende grad presset av jaktinteresser, hytteinteresser og et økende problem med flått og rovdyr.

I denne sonen er Kvisli i Vegårshei og Melås i Gjerstad registrert som nasjonalt verdifulle kulturlandskap.

Dal- og fjellbygdene

Dalbygdene kjennetegnes av elva eller fjorden i dalbunnen og av jordbruket oppover i dalsidene. Åker og fulldyrka eng ligger på den flate og lettrevne jorda i dalbunnen, mens beitearealene ligger oppover i dalsidene. I heiområdene mellom dalene ligger utmarksarealer

som i varierende grad benyttes som beite for sau. Hovedproduksjoner i dag er storfe og sau. Øverst i Setesdal er det områder preget av at gunstig jordsmonn basert på fyllitt, med gode sommerbeiter for både sau og reinsdyr. Rygnestad i Valle er registrert som et nasjonalt verdifullt kulturlandskap, og dette området er rikt på kulturminner.

Fjellområdene

Landskapet varierer, men preges av åpne vidder og vide utsyn. Regionen ligger i den alpine vegetasjonssonen. Områdene utnyttes idag til beite, jakt og friluftliv. Tidligere var stølsdrift vanlig i disse områdene.

Viktige kulturlandskapselementer

Landbrukets kulturlandskap består av en mosaikk av arealer med ulik nåværende og tidligere utnyttelse og utforming, vegetasjon og vassdrag i tilknytning til de åpne arealene og ulike kulturminner fra eldre og nyere tid i eller i tilknytning til dyrka mark. Ofte er det kulturlandskapselementene som gjør et landskap spesielt verdifullt og gir særprega landskapsrom.

Eksempler på slike viktige kulturlandskapselementer er:

- Fornminne som gravhauer, boplasser, buveier
- Kulturminner som steingarder og bakkemurer
- Bygninger som driftsbygninger, stølshus, utløer, våningshus, kverner osv.
- Ferdselveier
- Kulturmiljøer
- Gammel kulturmark til slått og beite
- Gamle kulturmarkstyper som kystlynghei, ugjødsla beitemark, slåttemark, styvingsmark, ugjødsla fuktmark og stølsmark
- Vegetasjonssoner

Kulturminner

Vedlegg. 2

Spesielt verdifulle områder i Aust-Agder med hensyn til kulturverdier, naturverdier og biologisk mangfold v/ Aust-Agder Fylkeskommune, kulturseksjonen og Fylkesmannen i Aust-Agder, Miljøvernavdelingen

Kulturlandskapets verdi for andre næringer og allmennheten

Reiseliv og turisme

Landbrukets kulturlandskap er viktig for reiselivsnæringen. Reiselivsnæringen i vid forstand lever av å tilby kundene et produkt som vanligvis er en pakke av ulike kvaliteter som til sammen utgjør produktet. Et tilbud som omfatter opplevelsen av et vakkert kulturlandskap vil selge bedre enn et ellers identisk tilbud som ikke har den samme kulturlandskapskvaliteten.

Gjengroing av det kulturlandskapet som er formet gjennom landbruksdrift i inn- og utmark forringer opplevelseskvaliteten og reduserer tilgjengelig areal både for reiselivet og lokalt friluftsliv. Også viktige kulturlandskapselementer som fornminner og bygninger knytta til landbruksdrift kan være viktige momenter for reiselivsbedrifter.

Friluftsliv og naturopplevelser

God tilgang til sjøen og nærhet til skog og mark er en viktig kvalitet for kystbyene langs Sørlandskysten. Allmennhetens tilgang til sjøen begrenses både av hyttebygging og at tidligere åpne arealer gror igjen med krattskog. Det bør være i lokal interesse å hindre denne utviklingen for å styrke konkurransekraften når det gjelder næringsetableringer og tilflytting.

Landbrukets kulturlandskap gir grunnlag for friluftsliv som er viktig for store deler av befolkningen. Fisking og bading i vassdragene, bruk av turveier og turstier til spaserturer, riding osv gir disse arealene en stor verdi som det er viktig å ta vare på og utvikle videre på en slik måte at det kan forenes med moderne landbruksdrift.

Andre næringer

Landbrukets kulturlandskap gir og kan også gi grunnlag for annen næringsvirksomhet, som for eksempel utvikling av tilbud innen "Grønn omsorg".

6. Miljøutfordringer

Gjengroing i kulturlandskapet?

Utviklingen med reduksjon i antall grovfôretene dyr har fortsatt i perioden 2003 – 2007. Store arealer, særlig i utkantene og ytterst mot kysten er preget av gjengroing, eller drives såpass ekstensivt at gjengroing snart vil bli et problem også her. Også utmarka er prega av gjengroing.

I Aust-Agder er grovfôrarealeet bak hvert grovfôretende dyr omregnet til storfeenheter økt med 8% på de fire årene fra 2003 og er i 2007 13,2 dekar. Se vedlegg 3. I perioden 1997-2007 har arealet økt fra med 26 % fra 10,5 dekar i 1997 til 13,2 dekar ti år etter. Forskjellen mellom kommunene i 2007 er stor og varierer fra 10,4 til 27,7 dekar/ storfeenhet. Se vedlegg 4. Innen hver kommune er det videre stor forskjell mellom de husdyrfattige og husdyrtette områdene. Det betyr at store arealer nå drives ekstensivt og sannsynligvis blir de områdene som ligger lengst vekk fra bruket ikke lenger kalket eller grøftet, sannsynligvis heller ikke pløyd om. Disse arealene er i klar fare for å gro igjen.

Anslagsvis 5 % av grovfôrarealeet faller utenfor de grensene som er satt for areal i forhold til dyretall når det gjelder areal- og kulturlandskapskapstilskuddet til grovfôr. Dette arealet er ekstra utsatt for å gro igjen.

Miljøbelastning fra landbruket

Utfordringene når det gjelder miljøbelastning fra landbruket er små i forhold til andre deler av landet, først og fremst fordi landbruksarealet i de fleste områdene utgjør en liten andel av nedslagsfeltene, og fordi hovedproduksjonene er relativt ekstensiv dyrking av korn og gras.

I områder med konsentrasjon av intensive produksjoner kan det være problemer med lokale vassdrag, og i normale vintre vil områder med åpen åker, særlig langs kysten, være utsatt for erosjon. Andre utfordringer er innsamling av spesialavfall og landbruksplast.

Nedbygging av jordbruksarealer - jordvern

Jordressursen er sammen med luft og vann de viktigste og mest grunnleggende faktorer for all biologisk produksjon og mangfold. Jordressursen er ikke-fornybar, og det er derfor viktig i et langsiktig perspektiv å være føre var og verne om jordsmonnet som ressurs. Det å ta vare på potensialet for framtidig biologisk produksjon og mangfold, er viktig for å sikre framtidige generasjoners primærbehov i form av tilgang på mat.

I det langsiktige perspektivet er det særlig viktig å verne om arealer som det kan dyrkes matkorn på, fordi det er disse arealene vi har størst knapphet på. Om arealene i dag brukes til skog- eller jordbruksproduksjon er i jordvernsammenheng uvesentlig, så lenge arealene ikke bygges ned. Det er en viktig utfordring å skape forståelse i andre sektorer og hos andre myndigheter for de langsiktige effektene av dette.

Virkemidlene for en styrking av jordvern ligger i å fremme dette hensynet i lokale og regionale planprosesser, men også særlig i forhold til lokale utbyggingsinteresser å gi utsatte arealer en økt verdi gjennom sambruk, dvs en tilknytning til lokale friluftsinnteresser eller andre hensyn med stor betydning for allmennheten.

Hovedutfordringer

Hovedutfordringen i Aust-Agder er fortsatt å hindre gjengroing av marginale og verdifulle kulturlandskap. Gjengroing er et resultat av effektivisering av landbruket der marginale arealer går ut. Produksjonen blir konsentrert på færre bruk og på de mest produktive og rasjonelle arealene.

De marginale arealene er arealer som regel bare kan nyttes til beite og forproduksjon. Husdyrhold og drift er ofte innstilt eller redusert på grunn av dårlig økonomi. Bruka er små og har for liten omsetning til å få produksjonstilskudd.

Viktige utfordringer i hele regionen:

- Hindre gjengroing i viktige kulturlandskapsområde
- Stimulere til bruk av dyrka mark og innmarksbeite i viktige kulturlandskapsområde.
- Ta vare på biologisk mangfold
- Stimulere til bevaring og skjøtsel av kulturminner i jordbrukslandskapet
- Legge til rette for natur- og kulturopplevelser i kulturlandskapet
- Synliggjøre landbrukets kulturlandskap som et viktig element i satsing på reiseliv
- Redusere uheldig miljøpåvirkning fra landbruket
- Ta vare på viktige kulturmarkstyper

Viktige utfordringer i de ulike landskapsregionene

Spesielle utfordringer i kystlandskapet:

- Ta vare på særlig viktige kulturmarkstyper, spesielt strandenger og arealer med styvingstrær
- Legge til rette for natur- og kulturopplevelser i kulturlandskapet
- Stimulere til beiting på inn- og utmarksareal som er i ferd med å gro igjen

Spesielle utfordringer i det kystnære jordbrukslandskapet:

- Redusere arealavrenning og anna forureining frå jordbruksareal nær vassdrag med særleg stor næringstilførsel
- Motvirke nedbygging av bynære landbruksområder
- Stimulere til sambruk (friluftsliv og annen flerbruk) av bynære landbruksområder
- Ta vare på særlig viktige kulturmarkstyper og arealer med styvingstrær

Spesielle utfordringer i skog og heibydene:

- Hindre gjengroing på nedlagte bruk med spesielle natur- og kulturhistoriske verdier
- Stimulere til vedlikehold av verdifulle bygninger som er eller har vært en del av landbruksdriften
- Ta vare på særlig viktige kulturmarkstyper, spesielt arealer med styvingstrær

Spesielle utfordringer i dal- og fjellbygdene:

- Ta vare på stølslandskapet
- Stimulere til bruk av innmarksbeiteareal som er trua av gjengroing

7. Målsettinger og strategier

Strategigruppa mener tidligere målsettinger og strategier for RMP fortsatt er gode og en vil arbeide videre etter disse i det reviderte programmet.

Målsettinger

Den overordnede målsettingen med miljøprogrammet er å bidra til økt målretting av miljøarbeidet i landbruket og til bedre synliggjøring av landbrukets samlede miljøinnsats.

Mål:

- Beholde og utvikle et kulturlandskap som sikrer kommunenes og regionens egenart, som stimulerer til aktiv landbruk og har betydning for folks tilhørighet og trivsel
- Sikre at et utvalg særpregede kulturlandskapstyper, særlig verdifulle kulturmiljøer og biotoper ivaretas og skjøttes.
- Redusere miljøbelastningen fra landbruket
- Økt kompetanse og interesse for verdier i landbrukets kulturlandskap og miljøspørsmål

Prioritering

Vår vurdering er at hovedutfordringen på Agder er gjengroing av kulturlandskapet. Vi velger derfor å prioritere tiltak i verdifulle kulturlandskap som er truet av gjengroing eller nedbygging. Vi velger også i forhold til utfordringer når det gjelder miljøbelastning å fokusere på ordninger som samtidig har kulturlandskapseffekt.

Strategier

- Utvikle tilskuddsordninger som fremmer kulturlandskapet gjennom aktiv landbruksdrift
- Bidra til redusert miljøbelastning fra landbruket
- Spisse de økonomiske virkemidla for å ta vare på verdifulle kulturlandskap og redusere forurensing
- Forankre hensyn til landbrukets kulturlandskap i fylkeskommunalt og kommunalt planverk

Delstrategier:

Kulturlandskap

- Utvikle tilskuddsordninger som fremmer kulturlandskap gjennom aktiv landbruksdrift på en kostnadseffektiv måte
- Stimulere til driftsformer som hindrer gjengroing
- Stimulere til tilrettelegging for friluftsliv
- Synliggjøre kulturlandskapet i landbruket som eit viktig element i satsing på reiseliv
- Stimulere til bevaring og skjøtsel av kulturminner og bygninger i landbrukslandskapet
- Arbeide for kompetanseheving og økt interesse for verdier i landbrukets kulturlandskap
- Stimulere til økt innmarksbeiting i verdifulle område

Miljøbelastning

- Stimulere til driftsmetoder som gir redusert miljøbelastning
- Stimulere til drift som tar hensyn til landskapselementer med stor verdi for allmennheten
- Arbeide for kompetanseheving og økt interesse for miljøspørsmål

Lokal forankring

- Utvikle samarbeidet med kommunene for best mulig tilpassing av det regionale miljøprogrammet.

8. Utvelging av spesielt verdifulle kulturlandskap

Innenfor hver kommune er det valgt ut ca. 15% av jordbruksarealet som verdifulle kulturlandskap som er trua av gjengroing eller nedbygging. Verdifulle kulturlandskap er områder som sikrer regionens og kommunens egenart og har betydning for folks opplevelse og trivsel. De skal danne helhetlige prosjekter der en søker å ta vare på alle kulturlandskaps-elementer fra kulturmark til bebyggelse og kulturminne.

For disse arealene er det utarbeid en egen tilskuddsordning. Det er videre ønskelig at de kommunale SMIL-midler blir prioritert for restaureringstiltak i de samme områdene.

Arealene er prioritert på grunnlag av oppsatte kriterier og gjennom dialog med næringsorganisasjonene og politisk prosess i kommunene. Den politiske prosessen har en egenverdi og har bidratt til å sette problemstillingen på dagsordenen.

Vi begynner å se resultatet av denne ordningen nå etter 4 år med RMP; ordningen har i alle fall i en del kommuner ført til en dreining av beiting i retning av disse utvalgte områdene. Både ved at dyr som ellers har beitet i andre områder er overført til prioriterte områder, og ved at sau har blitt tatt tidligere ned fra fjellbeite for å utnytte beiteressursene i de prioriterte områdene.

Utvelgelsen av de prioriterte områdene er imidlertid ikke uproblematisk. Særlig i små landbruksdominerte kommuner er det vanskelig å få til en prioritering som gjenspeiler hvilken verdi arealene har for kommunen totalt sett. Svært mange føler en slik utvelgelse er urettferdig, og at det ofte er vanskelig å velge ut arealer objektivt. Videre melder mange kommuner at det spesielt er innmarksbeitene som er utsatt for gjengroing. Med bakgrunn i dette ønsker en nå å gi kommunene større valgmuligheter:

Arbeidet med prioritering av verdifulle kulturlandskap som er truet av gjengroing og nedbygging videreføres med følgende muligheter for revurdering av verdifulle kulturlandskap:

- I alle kommuner skal det være mulig å omprioritere utvalgte kulturlandskap og utmarksområde i løpet av programperioden.
- Omprioritering skal dokumenteres i samsvar med oppsatte kriterier og krav til prosess som er skissert i revidert regionalt miljøprogram.
- Innmarksbeite og andre kulturmarkstyper kan være en viktig del av det verdifulle kulturlandskapet som er truet av gjengroing. I hele kommunen eller utvalgte områder kan derfor spesielle kulturmarkstyper prioriteres.
- Prioritert areal i kommunen må stå i forhold til tildelt arealramme fra Fylkesmannen.

Videre vil det i programperioden settes i gang en prosess i samarbeid med Institutt for skog og landskap for å utvikle objektive kriterier for prioritering av verdifulle kulturlandskap.

Kriterier for utvelgelse av spesielt verdifulle kulturlandskap

Det er viktig å skape forståelse for at skal vi ta vare på kulturlandskapet må vi videreutvikle og stimulere til et aktivt landbruk. I de følgende har en sett opp en del verdier som danner kriterier for utvelgelse av spesielt verdifulle kulturlandskap som er marginale og utsatte for gjengroing eller nedbygging:

Verdiskaping og sysselsetting

Landbrukets kulturlandskap gir grunnlag for matproduksjon av høy kvalitet. I tillegg gir kulturlandskapet grunnlag for annen verdiskaping og sysselsetting som f. eks. reiseliv, grønn omsorg m.v. For å opprettholde et bærekraftig produksjonsgrunnlag, må en videreutvikle landbruket sin innsats for å ta vare på miljøet og verne dyrka og dyrkbar jord.

Kulturhistoriske verdier

Verdifulle kulturlandskap er kjennetegnet av kulturminner fra mange tidsperioder, og kan være som en levende historiebok som forteller om livs- og produksjonsforhold i ulike

tidsepoker. Denne historiebok kan brukes til formidling av opplevelse og kunnskap i skole, reiselivssammenheng m.v.

Biologiske verdier (mangfold)

Ulike produksjoner og produksjonsmåter har skapt livsrom som ulike arter har tilpasset seg og gjort seg avhengig av. Disse økosystemer er sårbare for endringer. Det er en stor utfordring for moderne landbruk å ta hensyn til biologisk mangfold gjennom å opprettholde tradisjonelle driftsformer og sikre tilstrekkelige leveområder for ville planter og dyr.

Friluftsliv

Betydningen av friluftsliv i nærmiljøet er godt dokumentert gjennom forskning og utredninger. Friluftsliv i landbrukets kulturlandskap kan stimuleres ved å sette i stand gamle ferdselveier eventuelt bygge nye for å gi et godt sti- og turveinnett og tilrettelegge for eksempel bading, fiske og ridning.

Det bynære jordbruk.

Det bynære jordbrukslandskap har som regel stor verdi både som produksjonslandskap og kulturlandskap for rekreasjon og opplevelse for allmennheten. Spesielt er "grønne lunger" verdifulle i tettbygde strøk. Samtidig er disse arealene ofte utsatt for et betydelig nedbyggingspress, kanskje særlig de "grønne lungene", som ofte også er tungvint å drive. Jordvern og utvikling av et multifunksjonelt landbruk i disse områdene er en viktig del av både landbruks- og miljøvernpolitikken.

Helhetlige prosjekter

Det oppfordres til å søke områder som har en naturlig romlig avgrensning som gir en god visuell opplevelse av estetikk og landskapsbilde. Videre at de har et mangfold av kulturlandskapselementer og gir mulighet for næringsutnyttelse både i landbruk, turisme og andre næringer.

Status i kommuneplanen

I tillegg til disse kriteriene vil vi legge vekt på planstatus for området i kommuneplanen, og om det er lokal interesse og evne til organisering for å ta vare på kulturlandskapet. Etter den nye plan og bygningsloven er det spesielt aktuelt å vurdere å ta inn prioriterte område på kommuneplankartet som LNF-områder med hensynssone prioritert kulturlandskap.

Prosess for prioritering av verdifulle kulturlandskap

I denne prosessen har kommunene hatt en sentral rolle. Kommunene har god kunnskap om områdene og kan lettere utnytte de ulike virkemidlene for å ta vare på kulturlandskapet og skape lokal forankring for prioriteringene.

For revurdering av de utvalgte verdifulle kulturlandskap er det følgende krav til prosess:

- Kommunen foreslår omprioritering av utvalgte verdifulle kulturlandskap i samråd med Fylkesmannen.
- Forslaget blir sendt til de lokale næringsorganisasjonene til høring.
- Revidert forslag blir tatt opp til politisk behandling i kommunen.
- Fylkesmannen godkjenner hvilke områder som er prioritert kulturlandskap.

For å få en faglig god prioritering og unngå unødige konflikter er det viktig at prioriterte arealer blir godt dokumentert i forhold til kriteriene og at det blir gjennomført en god prosess.

Til hjelp i prosessen har Fylkeskommunen og Miljøvernavdelingen satt opp en oversikt over spesielt verdifulle områder i Aust-Agder med hensyn til kulturverdier, naturverdier og biologisk mangfold. Se vedlegg 2.

Avgrensning av verdifulle kulturlandskap

Jordbruksareal

Gjennom det regionale miljøprogrammet er det begrensede midler til rådighet. For å få et fornuftig tilskuddsnivå er hver kommune tildelt et maksimalt jordbruksareal i dekar. Fordeling av prioritert areal mellom kommunene kan omfordeles når det dokumenteres ulik fare for gjengroing av verdifulle kulturlandskap i kommunene. Slik omfordeling av areal skal skje i samråd med strategigruppa.

Tilgrensende areal

Det er en fordel at de utvalgte områdene danner et eller flere sammenhengende områder. Det er derfor naturlig at tilgrensende randsoner og/eller utmarksarealer mellom de dyrkede arealene inngår i områdene uten at å bli regnet inn i det prioriterte jordbruksarealet.

Utmarksarealer

I tillegg til de prioriterte jordbruksarealene har kommunen anledning til å prioritere spesielt viktige utmarksområder hvor det er viktig å hindre gjengroing. Valg av slike områder må grunngis spesielt med henvisning til kriteriene for valg av områder, og kan heller ikke være for store i utstrekning.

9. Revisjon av tilskuddsordningene

Vi har i det følgende vurdert ordningene i regionalt miljøprogram med hensyn til: hvordan de har fungert i forhold til målsetting, hvordan de bedre kan målrettes, forenkles og harmoniseres. Videre har vi vurdert behovet for nye ordninger.

Arealtilskudd og tilskudd til beiting i prioriterte kulturlandskap

Formålet med ordningen er at tilskuddet skal stimulere til skjøtsel av viktige kulturlandskap og utmarksområder.

Vurdering av ordningen

Dette er hovedordningen i RMP for Agder (63 % av midlene i Aust-Agder, 71 % i Vest-Agder i 2007). Hvordan tilskuddsordningen har fungert er vurdert under kapitlet utvelgning av verdifulle kulturlandskap side 13.

Ordningen videreføres med disse endringer:

- Utvelgning av spesielt verdifulle kulturlandskap videreføres med krav til prosess og kriterier som nevnt side 13 og 14.

- Likt tilskudd til slått og beite

For å stimulere ekstra til beiting, har vi ulik sats for slått og beite. Dette gjør det imidlertid vanskelig for mange bønder å finne den optimal tilpassingen mellom slått og beiting og enkelte kommuner har tidligere påpekt at de ønsker en forenkling her ved å innføre lik tilskuddssats for slått og beite.

Likt tilskudd til slått og beite innføres.

- Tilskudd til beite pr. dekar/ eller pr. dyr.

I strategigruppa er det stemning for å beholde vårt skille mellom arealtilskudd og tilskudd til beiting per dyr med tak på tilskudd per dekar beiteareal. Dette begrunnes med at dette er bedre miljøretting av tilskuddet. Dette går imidlertid i motsatt retning av kravet til harmonisering som SLF stiller der det er ønskelig med arealtilskudd til innmarksbeite.

Vi ser 2 mulige alternativer:

Alt. 1 Tilskudd pr. beitedyr på innmarksbeite
Dette forutsetter at:

Fagsystemet ved utarbeiding av statistikk henter arealtallene som er oppgitt i søknaden. Videre at fagsystemet automatisk velger minste beløp av tilskudd til dyr og maks. tilskudd pr. dekar. Alternativt må FMLA foreta manuell utrekning. (SLF er bedt om svar på dette)

Alt. 2 Tilskudd pr dekar innmarksbeite.

Det blir gitt tilskudd pr. dekar til innmarksbeite

Vilkår:

Antall beitedyr skal være tilpassa arealet slik at en får en effektiv utnytting av beitet.

Avgrensing på samme måte som produksjonstilskudd (må undersøkes hos SLF)

- Differensiere tilskuddssatsene

Det åpnes for mulighetene å differensiere de utvalgte områdene i 2 kategorier, hvor der gis en høyere sats for arealer som er dokumentert faglig å ha nasjonal/ regional/ lokal verdi og som er i stor fare for å gro igjen. Før slik differensiering eventuelt skjer skal det gjennomføres i en grundig prosess i samråd med strategigruppa.

Tilskudd til dyr som beiter gjennom beitelag og fellesbeiter

Formålet med ordningen er å legge forholdene til rette for god og rasjonell utnytting av beiting på innmark på tvers av eiendomsgrenser.

Vurdering av ordningen:

Hensikten med å innføre en slik ordning var å få til bedre utnytting av beite i sammenhengende områder med stor inndeling i eiendommer og skifte. I praksis har det vist seg at dette er vanskelig å få til på en god måte. I Aust-Agder er det 4 beitelag som er godkjente i denne sammenhengen. Innstramningen av regelverket i 2007 var helt nødvendig siden en god del fiktive løsninger hadde oppstått i et forsøk på å tilpasse seg ordningen for å utløse tilskudd.

Videreføring og endringer

Fjerne hele ordninga minus fellesbeite

De arealene som det er gitt tilskudd til bør vurderes å bli innlemmet i de prioriterte kulturlandskapsområder i de kommunene det gjelder.

Når det gjelder tilskudd for beitedyr på fellesbeiter, blir disse videreført i nåværende form.

Tilskudd til skjøtsel av kulturminner og kulturlandskapselement

Formål med denne ordninga skal bidra til skjøtsel av verdifulle kulturminner og kompensere for driftsulemper som kulturminner og kulturlandskapselement fører med seg.

Vurdering av ordningen

Denne ordninga mener vi har fungert godt. Det har resultert i at kulturminne, kulturlandskapselement og områder med spesielt viktig biologisk mangfold har fått økt oppmerksomhet og verdi gjennom tilskudd. Ordningen er spisset underveis, og fra 2007 ble det innført økte krav til skjøtselplaner for områder med spesielt verdifullt biologisk mangfold som igjen utløser et større tilskudd.

Videreføring:

Skjøtsel av automatisk freda kulturminner og bakkemurer videreføres.

Vedlikehold av verneverdige bygninger videreføres.

Skjøtsel av biologiske verdier som artsrik slått og beitemark, kystlynghei og styvingstre videreføres.

Forslag til endringer

- Tilskudd til artsrik slått- og beitemark og annet miljøareal
Denne ordningen utvides til å omfatte annet miljøareal.

Miljøareal defineres til areal der rødlistearter som f. eks. solblom og åkerrikse setter spesielle krav til drift av arealene som medfører ulempe og vesentlig avlingsreduksjon. Arealene skal være klassifisert i naturbasen som svært viktige (A-område) eller viktige (B-område). Det skal videre foreligge godkjent skjøtselplan for arealet. Det er normalt merarbeid med slåttemark og det skal derfor settes en høyere sats for slåttemark enn for beitemark.

- Tilskudd til styvingstre og kulturhistoriske verdifulle trær

Det er gitt tilskudd til styvingstrær i den første programperioden og denne ordningen videreføres. Det skal settes vilkår om at standard retningslinjer følges.

Ordningen utvides til å omfatte tilskudd til kulturhistorisk verdifulle trær. Representanter fra Fylkeskommunens Kulturminnevern i Aust-Agder ønsker at dette innføres. I denne sammenheng ønsker de å medvirke til å definere hvilke trær som kommer innunder denne kategorien. Forutsetningen for å få tilskudd er at slike trær står plassert i tilknytning til innmarksareal.

- Vurdering av tilskudd til steingjerder

Det var delte meninger om å innføre dette i strategigruppen, men flertallet mente det ville bli et uoversiktlig og stort pengebehov dersom en skal innføre årlig tilskudd til steingjerder i alle kommuner. I tillegg er en i tvil om miljøgevinsten en kan oppnå ved å innføre en slik ordning står i stil til innsatsfaktoren som settes inn i form av tilskuddsmidler. Strategigruppen mener heller at det kan være aktuelt for enkelte kommuner å bruke SMIL-midler til restaurering av steingjerder.

- Vurdering av tilskudd til gamle ferdselsveier og turstier

Det er signalisert at fylkene bør vurdere tilgjengelighet og friluftsverdier ved revisjon av det regionale miljøprogrammet. I vårt høringsbrev ble det spurt om interessen for tilskudd til ferdselsveier. Mange positive innspill er kommet på dette, noen også negative. Styringsgruppa mener likevel at Agder ikke har mange store og sammenhengende jordbruksområder der det er behov for turstier, og konkluderte derfor at det ikke er ønskelig å ta inn en ny tilskuddsordning om dette. SMIL-midler må heller være aktuelt å bruke til restaurering av ferdselsveier i jordbrukets kulturlandskap.

Tilskudd til endra jordarbeiding

Formålet med denne ordningen er å bidra til redusert avrenning og utvasking av matjord fra jordbruksarealer.

Vurdering av ordningen

Denne ordningen er godt innarbeidet, gir klare resultater i forhold til redusert erosjonsrisiko. Føring fra SLF er at tilskuddsatsene bør reflektere miljøeffekten og at satsstrukturen gir tydelig signal om ønsket tilpasning. Dette mener vi oppfylles i ordningen vår.

Ordningen videreføres med disse endringer

- Fjerning av tilskudd til lett høstharving

Det er signalisert at lett høstharving bør tas ut. Dette begrunnes blant annet med høstharving til dels utføres med stor og kraftig redskap slik at dette knapt kan karakteriseres som lett høstharving og miljøeffekten er liten. I Aust-Agder ble det til lett høstharving kun utbetalt 0,4 % av samlet tilskudd til redusert jordarbeiding.

- Fjerning av tilskudd til høstkorn etter lett høstharving

Til høstkorn etter lett høstharving ble det ikke utbetalt tilskudd i det hele tatt i 2007. Tilskudd til høstkorn etter lett høstharving fjernes.

- Ta inn vegetasjonssoner mot vassdrag i åpenåkerarealer

Formålet med dette er å redusere tap av jord og næringsstoffer fra åpenåkerarealer til utvalgte vassdrag. Utvalg av aktuelle vassdrag gjøres i samarbeid med aktuelle fagfolk. Bredden på grassonen skal tilpasses behovet på stedet, men må minimum være 5 meter.

Grassoner må slås eller beites hvert år for å hindre at arealet skal bære preg av gjengroing. Grassoner skal heller ikke gjødsles eller sprøytes.

Vurdering av erosjonsklasser/ tilskuddssatsene

En mulig spissing er å innføre økt sats for økt erosjonsklasse. Dette kan medføre en bedre miljøretting, men er mer arbeidskrevende. Aust-Agder har et relativt lite kornareal. For målsetting om reduksjon av forurensing mener vi at vår forenkling av erosjonsklassene er tilstrekkelig.

Tilskudd til skjøtsel av vassdrag som er viktige gytebekker for sjørret

Formålet med ordningen er art tilskuddet skal bidra til å bevare og fremme gyteforholdene i vassdrag som er viktige for sjørret.

Vurderinga av ordninga

Ordninga har ført til en økt bevissthet og informasjon om enkle tiltak som kan ha stor betydning for sjørreten og biologisk mangfold langs bekker. Det er viktig å synliggjøre landbrukets miljøinnsats ovenfor allmennheten. Med nye krav til godkjent skjøtselplan i samråd med kommunene vil ordningen kunne bli et bedre instrument for å gjennomføre nødvendige tiltak i slike bekker og til noen flaggsaker for landbruket i forhold til allmennheten.

Videreføring og endringer

Vi mener ordningen bør videreføres. I 2010 blir miljøeffekten av ordningen vurdert på ny. Dersom miljøeffekten er tvilsom og det er få tiltak under ordningen, fjernes den i 2011. I tiden framover må det være fokus på informasjon om ordningen og kvalitetsheving av tiltaksplaner for disse vassdragene.

Tilskudd til drift av beitelag og fellesbeiter

Formålet med ordningen er å legge forholdene til rette for best mulig utnyttning av beite i utmark og redusere tap av dyr gjennom organisert tilsyn, organisert sanking og andre målretta fellestiltak i beiteområdet. Videre å legge til rette for bedre utnyttelse av innmarksareal gjennom organisert beiting

Vurdering av ordningen

Denne ordningen bør videreføres, men det bør gjennomføres en strengere kontroll med at lagene følger de oppsatte retningslinjene. Som nevnt under ordningen tilskudd til dyr som beiter organisert har beitelag på innmarksareal ikke fungert etter hensikten.

Videreføring og endring

Driftstilskudd til beitelag på utmarksareal videreføres. Driftstilskudd til beitelag på innmarksareal fjernes.

10. Retningslinjer for kommunenes miljøarbeid

Kommunen har en viktig rolle i miljøarbeidet innenfor jordbruket. Nasjonalt miljøprogram poengterer at Fylkesmannen skal bruke RMP-arbeidet som en arena for å styrke og utvikle kommunenes rolle som landbrukspolitisk aktør og forvaltningsmyndighet.

Fylkesmannen har høsten 2007 oppfordret kommunene til å foreta en revisjon av tiltaksstrategier, overordnet retningslinjer for prioritering av søknader m.v. I den sammenhengen har Fylkesmannen i samråd med kulturlandskapsgruppen i fylket utarbeidet forslag til mål, strategier m.v. som er ment som innspill ved revisjonen. Se vedlegg 5 og 6.

For Aust-Agder gjelder videre følgende retningslinjer for fordeling av SMIL-midlene til kommunene:

- Fylkesmannen skal innen medio januar fordele midlene til SMIL og NMSK mellom kommunene.
- Pengene gis som en ramme til kommunen, og kommunen står fritt til å prioritere mellom tiltakene som fremgår av forskriftene. Fylkesmannen forutsetter likevel at en samlet over flere år, bør få en bruk av midlene til hovedformålet som samsvarer med budsjettvedtaket på fylkesnivå.
- Fordeling av SMIL-midler mellom kommunene er basert på:
 - Kommunene sine tiltaksstrategier og overordna retningslinjer for SMIL-tiltak
 - Konkrete prosjekter som framkommer i kommunens handlingsplaner
 - At restaureringstiltak i utvalgte kulturlandskap normalt blir prioritert med SMIL-midler
 - Aktivitetsnivået i kommunen

11. Informasjon og kommunikasjon

I planperioden skal det gjennomføres systematisk og aktiv informasjon og kommunikasjon rettet mot både brukerne, næringsorganisasjonene, kommunen, allmennheten og andre relevante aktører.

Prioritering av midler til informasjon og utviklingstiltak

De fylkesvise midlene til informasjon og utviklingstiltak skal støtte opp under de regionale miljøtilskuddene og spesiell miljøtiltak i jordbruket. Tiltak som bidrar til godt faglig grunnlag for virkemidlene, kartlegging av effekter, ytterligere målretting av innsatsen og informasjon ut til brukerne om resultater og effekter skal prioriteres innenfor rammen.

Aktuelle informasjons- og utviklingstiltak kan være:

- Informasjon om regionale miljøprogram for landbruket 2009-2012 til alle målgruppene
- Utvikling av objektive kriterier for verdifulle kulturlandskap
- Skjøtsel av kulturlandskap, herunder beitebruk
- Skjøtsel artsrik slått og beitemark, kystlynghei og vegetasjonssoner
- Skjøtsel av gytebekker for sjørret.
- Vedlikehold av bygninger og kulturlandskapselementer
- Tiltak for å hindre arealavrenning og annen forurensing
- Informasjon til allmennheten som synliggjør landbrukets samlede miljøinnsats

Strategigruppen skal utarbeide årlig handlingsplan for informasjon og utviklingstiltak.

Vedlegg 1 Innspill til regionalt miljøprogram

Tilskuddsordning i RMP for 2005-2008	Føringer fra SLF	Forslag fra strategigruppa	Høringsforslag
<p>1. Arealtilskudd og tilskudd til beiting i prioriterte kulturlandskap og utmarksområder</p> <p>a) Arealtilskudd i prioriterte kulturlandskap b) Tilskudd til beiting på innmark i prioriterte kulturlandskap c) Tilskudd til beiting i prioriterte utmarksområder</p>	<p>Spissing Tilskudd per dekar Harmonisere tilskuddet (til per dekar)</p>	<p>- beholde ordningen med tilskudd per dyr med et øvre tak på tilskudd per dekar beiteareal - likt tilskudd til slått og beite (må da være lik sats per dekar)</p>	<p><i>L.K v/FMAA:</i> ”spesielt utvalgte kulturlandskap” i Fylket innlemmes i prioriterte kulturlandskapsområder <i>Evje og Hornnes/Iveland:</i> Kommunen disponerer fritt, gjerne fordele de prioriterte områdene likt på de husdyrbruk som er igjen. Alternativt rullering av de prioriterte områdene <i>Arendal:</i> Fjerne ordningen. Gi generelt tilskudd til innmarksbeite/overflatedyrka beite i kommunene (som en av to ordninger) <i>Bondelaget:</i> Nåværende ordning med prioritering av kulturlandskap er lite objektiv og urettferdig og bør avsluttes. Erstattes med: Beitetilskudd til alle beitende dyr i begge fylke. Subsidiert, tilskudd til alle dyr som beiter på innmarksbeite <i>Vennesla:</i> Vanskelig å måle effekten av denne ordningen. Områdene bør revideres, flere områder bør med. Uheldig at noen kommuner kun har innmarksbeite Misnøye fra brukere utenfor prioriterte område. Innmarksbeitene mest utsatt for gjengroing. <i>Farsund:</i> Ønsker å utvide prioriterte områder. Fjern kravet om produksjonstilskudd</p>
<p>2. Tilskudd for dyr som beiter gjennom beitelag eller fellesbeite</p> <p>a) Tilskudd til beiting gjennom beitelag b) Tilskudd til beiting gjennom fellesbeite</p>	<p>-</p>	<p>- fjerne eller endre 2a - tilskudd til utleie av beitedyr på husdyrløse bruk?*</p>	<p><i>Evje og Hornnes og Iveland:</i> fjerne 2a og 2b. <i>Valle:</i> dagens ordning fungerer ikke (2a) <i>Friluftsrådet Sør:</i> Beitebørs <i>Arendal:</i> Fjerne <i>Farsund:</i> Lag beiteordning som premierer beiting med flere dyreslag <i>Bondelaget:</i> Alle beitedyr behandles likt i og utenfor beitelag/fellesbeite. D.v.s. tilskudd til dyr som beiter gjennom beitelag/ fellesbeite på innmark avsluttes</p>
<p>3. Tilskudd til skjøtsel av kulturminner og kulturlandskapselementer</p> <p>a) Synlig aut.freda kulturminner og bakkemurer b) Bygninger før 1914 c) Kulturlandskapselementer/biologiske verdier</p>	<p>Tilskudd til kulturminner bør være med i RMP! Ordninger rettet mot tilgjengelighet og friluftsliv i by- og tettstedsnære områder bør vurderes.</p>	<p>- dokumentasjon og kvalitetsheving fortsatt viktig - høyere sats for slåttemark enn for beitemark - tilskudd til miljøareal? - tilskudd til gamle ferdselsveier?</p>	<p><i>Valle:</i> - positive til innføring av tilskudd til ferdselsveier i sentrumsnære strøk - tilskudd til steingjerder. evt forsøkskommuner <i>Birkenes:</i> - positive til tilskudd til ferdselsveier, men vil ikke begrense dette til by- og tettstedsnære strøk. Mener bør gå til gamle og nyanlagte veier</p>

			<p>og at kommunen bestemmer</p> <ul style="list-style-type: none"> - tilskudd til freda trær - åpen klasse når det gjelder andre kulturminner <p><i>Friluftsrådet Sør:</i> Positive til etablering av tilskuddsordning til ferdelsveier, knytte disse opp mot kommunale sti- og løypeplaner.</p> <p><i>Arendal:</i> Fjerne hele ordning 3. (utvalgte ferdelsveier/turstier i tettstedsnære strøk sikker positivt, men koster mer enn det smaker!)</p> <p><i>Miljøvernnavdelingen FMAA:</i></p> <p>Støtter forslag om ferdelsveier/turstier. Ikke bare til tettstedsnære strøk. Også til etablering av nye turstier?</p> <p><i>Midt- Agder Friluftsråd, Lister Friluftsråd, Søgne kommune, FMVA, miljøvernnavdeling og Åseral og Kr.sand kommune</i> støtter forslag om tilskudd til vedlikehold av ferdelsårer i jordbrukets kulturlandskap.</p> <p><i>Bondelaget:</i></p> <p>Ordningen videreføres i sin nåværende form. Det tas inn inn mulighet for å gi tilskudd til trua arter av planter, dyr og fugler.</p> <p><i>Farsund:</i> tilskudd til ferdelsårer ok, men enkelt regelverk</p> <p><i>Kristiansand:</i> Det blir ikke gitt tilskudd til verneverdige bygninger da eier ikke kan søke prod.tilskudd.</p>
<p>4. Tilskudd til endra jordarbeiding</p> <ul style="list-style-type: none"> a) Areal som ikke jordarbeides om høsten (stubbåker) b) Lett høstharving c) Høstkorn etter lett høstharving d) Høstkorn direktesådd e) Fangvekst undersådd i korn f) Fangvekst etter hovedvekst 	<p>Harmonisere satser med andre fylker</p> <p>Ordninger som reduserer næringsstoffavrenning til vann og vassdrag bør vurderes</p>	<p>-vegetasjonssone i åpen åker for å dempe erosjon og avrenning til utvalgte vassdrag?</p>	<p><i>Evje og Hornnes/Iveland</i> positive til veg.sone.</p> <p><i>Friluftsrådet Sør</i> anbefaler også vegetasjonssone</p> <p><i>Arendal:</i> Beholde ordning 4 som en av to ordninger). Når det gjelder veg.sone er sikkert dette viktig, men skeptisk til å lage nye ordninger som kun krever økt administrasjon og lite midler til brukerne. Anbefales derfor ikke!)</p> <p><i>Miljøvernnavdelingen FMAA:</i></p> <p>Støtter forslag om vegetasjonssoner, dersom ikke ordningen kan gjelde for alle vassdrag ved åkerareal bør en velge ut etter forurensingsgrad.</p> <p>Gi tilskudd til steingjerder (evt utvalgte områder) og aléer</p> <p><i>FMVA, miljøvernnavdelingen og Søgne kommune.:</i> Tilskudd til vegetasjonssoner god ide.</p> <p><i>Bondelaget:</i></p> <p>Tilskudd til utsatt jordarbeiding videreføres.</p> <p>Faglig informasjon, men ikke tilskudd til vegetasjonssone.</p> <p><i>Farsund:</i></p> <p>Ingen kommentarer til vegetasjonssone. Økt tilskudd til beiting i verneområder som grenser til vassdrag mer aktuelt.</p>
<p>5. Tilskudd til skjøtsel av vassdrag som er viktige gytebekker for sjøørret</p>		<p>Fortsette vårt arbeid med å kvalitetssikre tiltaksplaner</p>	<p><i>Arendal:</i> Fjerne</p> <p><i>Miljøvernnavdelingen FMAA:</i></p> <p>Foreslår å utvide ordningen til å kunne gi tilskudd til lukkede bekketrekninger, eksempelvis ved dårlige dreneringsforhold der tiltak uansett må iverksettes</p>

			<i>Bondelaget:</i> Ordningen avvikles over 2 år.
6. Tilskudd til drift av beitelag og fellesbeite	Bør ikke fjernes	Må bestå i nåværende form	<i>Arendal:</i> Fjerne <i>FMVA, miljøvernnavdelingen:</i> Kan det gjøres noe for å stimulere til samarbeid og effektkontroll knyttet til beiting i skjærgården <i>Bondelaget</i> Tilskudd til drift av beitelag i utmark og fellesbeiter opprettholdes.
Tilskudd til nedfelling av husdyrgjødsel		Evt ny tilskuddsordning: Tilskudd til nedfelling av husdyrgjødsel Jmf pilotprosjekt i Rogaland, Hedemarken og Hallingdal	<i>Bondelaget:</i> Frarår tilskudd da det lett kan føre til krav om slik behandling

*)Drøftet på beitemøte torsdag 16.oktober, se vedlagte forslag til ordning. Konkluderte med at dette ikke er en ordning som anbefales.

Andre innspel:

Kristiansand kommune:

Mye arbeid - Web-basert løsning ønskelig. Vedlegg av miljøplan trinn 2 unødvendig, nok at bonden viser den ved kontroll

I tillegg til de økonomiske virkemidlene er det viktig at kommunen i kulturlandskapsarbeidet bruker andre virkemidler som m.a. finnes i kommunal planlegging.

Vennesla kommune: Fristen for innsending av søknader foreslås endret til 20. september. Web-basert løsning må komme. Preutfylling av søknader

Farsund kommune: Arbeidssomt: Web-basert løsning ønskes. *Bondelaget, AA og VA:* Det innføres ikke andre nye tilskuddordninger

Vedlegg 2

Spesielt verdifulle områder i Aust-Agder, med hensyn til kulturverdier, naturverdier og biologisk mangfold.

A. Kulturverdier

Kulturminnegrupper som har sterk relasjon til landbrukets kulturlandskap. Satt opp i ikke-prioritert rekkefølge.

A.1. Vedtaksfreda og automatisk freda bygninger

- a. Bygninger eid av gårdbrukere som er kvalifisert til areal- og produksjonstilskudd.
- b. Bygninger som har en klar landbrukstilknytning, men som nå eies av personer uten/med svakere tilknytning til aktivt landbruk nå. Bruk med utleie av jord kan være relevant.

Ved rask gjennomgang av vårt fredningsregister kan det innenfor gruppe a dreie seg om opp mot 47 bygninger, innenfor gruppe b om 23 bygninger, til sammen 70 bygninger. Eiers status i forhold til aktivt jordbruk kjenner vi ikke, men alle bygninger som tidligere har vært gårdsbruk, men som nå for eksempel er museum el. lign., er ikke tatt med som Angelstad, Rygnestad, Holmen. Til sammen er det vel 200 bygninger i AA som er freda, og de aller fleste utenom fyrene og noen få direkte byhus har i en eller sammenheng hatt jordbrukstilknytning tidligere. De som en sitter igjen med, er enkeltbygninger eller anlegg som har en relativ klar tilknytning til landbruksforhold.

A.2. Bygningstypen loft

Loft er en av de mest særpregete bygningene i Aust-Agder, forekommer nå bare i Setesdalskommunene. Det kulturgeografiske området i landet går fra Gudbrandsdalen over Valdres, Hallingdal, Numedal, Telemark og til Aust-Agder med enkelte bygninger i Vest-Agder.

Loft er en bygningstype som er i nasjonal klasse når det gjelder kulturhistorisk verdi, sjøl om slett ikke alle er fredet, verken i Aust-Agder eller andre steder. Bygningstypen går tilbake til middelalderen, en rekke er fra 1600-tallet og enkelte fra 1700-tallet. Disse bygningene, enten de er frittstående eller som fra gammelt av satt direkte inntil stuehuset, er de det mest markante trekket i tunet eller kulturlandskapet i vid forstand, som vi har i Aust-Agder. Det å bidra til et jevnt vedlikehold av disse, vil være viktig.

Dette dreier seg antakelig om under 100 bygninger.

A.3. Støler med stølsvoller

Bevaring av gjenværende støler, i det alt vesentlige i Setesdal, muligens noen i Åmli, er viktig. Stølene med rom for dyr og mennesker samt for foredling av produktene, hadde utelukkende en jordbruksmessig forutsetning. Vollene rundt ble dels avbeitet, dels slått. Enkelte støler er skilt ut som hytter, mange er bygget om/på, men det er en rekke som er bevart.

I Setesdal var det flerstølsystem med flere støler liggende til hver gård, støler som lå med forskjellig avstand til gården og utnyttet ulike beiteområder. Stølsfolket flyttet buskapen innover etter hvert som snøen trakk seg tilbake. Noen støler hadde så svakt beitegrunnlag at de ikke ble benytta hvert år. Enkelte gårdsbruk hadde opp til 7 støler. Noen støler ligger for seg sjøl, men mange ligger i en form for felleskap, stølsgrender.

A.4. Uteløer, sommerfjøs/vårfjøs i tilknytning til slåtter og beitearealer

Disse bygningstypene er direkte knytta til jordbruk/februk og er en klar definerbar del av kulturlandskapet. Bevaring av landskapet rundt disse men ikke bygningene, gir mange steder liten mening. Uteløer kan ligge i vekslende avstand til gården, noen langt fra, noen nær ved. Sommerfjøs/vårfjøs ligger ofte på grensa mellom gårdens innmark og utmarka, da funksjonen var å huse dyra sommerstid og slippe tråkk over innmarka. Disse få gjenværende av disse bygningene er ofte synlig fra gården ved åpent lende.

Det er vanskelig å vite hvor mange aktuelle anlegg som er tilbake, men det er neppe flere enn 100 i hele Aust-Agder..

A.5. Steingjerder, fegater, bakkemurer, rydningsrøyser

Steingjerder, fegater, andre murer og rydningsrøyser er kulturlandskapselementer som dels kan ha en funksjon fortsatt, men som er skapt i ei tid hvor lokale ressurser ble utnyttet. Både kulturhistorisk og landskapsestetisk er disse viktige å ta vare på.

Steingjerder kan fortsatt nyttes til inngjerding, kombinert med en forsterkning. Terrassemurer for å holde på jordmassene og avflate terrenget har også fortsatt sitt formål, men tåler i liten grad vekten av store maskiner, slik at både arealet over og sjølve muren må håndpleies.

Rydningsrøyser kan skjule en tidligere gravrøys, eller stamme fra den første åkerrydningen tusen år tilbake, hvor hver generasjon har føyet nye stein til samme røys.

Det bør utarbeides retningslinjer for arbeidet. Riksantikvarens informasjonsblad om steingjerder bør være tilgjengelige for kopiering i alle kommuner.

A.6. Styvingstrær, alleer

Trær som har vært nyttet til lauving og har dermed fått sin form etter denne bruken, er viktig å ta vare på. Mange av disse lauvtrærne står nær gårdens innmark og er dermed synlig i kulturlandskapet. Gårdsallèer og planta prydtregrupper er med på å omkranse tun og bidra positivt til landskapsestetikken.

Trær som trenger ettersyn og pleie årlig eller med få års mellomrom bør få en støtte pr tre. Trærne bør være minst 30 år, en generasjon gamle. Det bør utarbeides retningslinjer for hvordan disse arbeidene bør utføres på de forskjellige treslagene.

A.7. Gamle veifar

I tilknytning til hver gård er det oftest en rekke veier som nå benyttes i større eller mindre grad. Mellom jordstykker, opp i utmarka, til naboer, til hovedveien. Veier som ikke er i aktiv bruk som bil/traktorvei bør likevel opprettholdes og vedlikeholdes på et minimumsnivå. De bevaringsverdige gamle hovedveiene, Rideveien fra 1600-tallet, Vestlandske Hovedvei eller andre viktige gjennomgangsveier. Mange er turveier for andre, og samfunnet kan slik godtgjøre den enkelte gårdbruker for noe slitasje. Gamle veier bør holdes ryddet, sikres slik at stein i veimurer ikke sklir ut, evt. påfylles grus.

A.8. Automatisk freda kulturminner – Fornminner

Mange fornminnetyper ligger ved gårdstun og innmark. Dette dreier seg særlig om kulturminner knyttet til bosetningen. Gravhauger og gravrøyser er eksempel på fornminner som preger kulturlandskapet.

For i en første fase av dette miljøprogrammet å komme fram til fornminner som er lett gjenkjennbare for eier og som er avmerket i sentrale registre, nå tilgjengelig på internett, har en valgt gravhauger og gravrøyser. I alt er det registrert 1166 gravminner i Aust-Agder, bestående av en til flere enkeltgravminner. Den landsomfattende registreringen av fornminner er dessverre ikke fullført for Aust-Agders vedkommende, kun 3 kommuner er ferdigregistrert, mens 3 ikke er igangsatt. De øvrige er mer eller mindre ferdige. Det betyr at det antall gravhauger som er i det sentrale registeret ikke er det endelig.

A.9. Er det geografiske områder i Aust-Agder som utpeker seg spesielt med verdifulle kulturminner?

Det er ingen større landbruksområder i Aust-Agder som er gitt aktivt vern etter kulturminneloven. Kulturminneloven gir heimel til å frede både enkeltbygninger og større sammenhengende miljøer foruten automatisk fredning av fornminner, enkeltvis og i felt. § 20-fredninger av større kulturmiljøer, tilsvarer landskapsfredningsområder. Dette er en paragraf som kom inn i kulturminneloven for få år siden, og det er kapasitetsmessige grunner som gjør at kulturminnevernet både sentralt og lokalt ikke har fremmet saker etter denne.

Fornminner kan også gis en utvidet sikringssone etter § 6, men denne er ikke nyttet, da den krever tinglysning. Altså har en kun forholdt seg til den relativt snevre 5-meters grense rundt et fornminnes synlige ytterkant eller til den fastsatte grensa i øk-kartregistreringen rundt et fornminnefelt.

Kulturminner knyttet til fløting, fangst og fiske samt vassdragsinnretninger som kverner, møller og sager, er en del av landbrukets kulturlandskap, og har alltid vært sentrale sidenæringer. Istandsetting og vedlikehold av disse er viktig både på kort og lang sikt, men en er noe usikre på omfanget av denne typen objekter og har derfor valgt å nedprioritere tilskudd til denne gruppa i denne omgang. Ved neste rullering av ordningen bør en vurdere om den skal innlemmes.

Etter plan- og bygningsloven kan en regulere alle typer kulturminner til antikvarisk spesialområder, også kulturlandskap. Det er kommunene som er reguleringsmyndighet. En kjenner ikke til at det i AA er fremmet reguleringsplaner hvor kulturlandskapet er hovedelementet. Det er få reguleringsplaner med dette formål utenom byer og tettsteder.

B. Kulturlandskapsområdene i Aust-Agder

B.1. Kystlandskapet

Med kystlandskap mener vi den landskapstypen vi finner ute ved kysten, under den marine grense. Områder preget av mye nakent fjell, spekker og klover med stor frodighet. Store løsmasseavsetninger finner vi i tilknytning til Raet. Klimatisk er regionen blant de gunstigste i landet med høy årsmiddeltemperatur og mange soldager. Varmekjære treslag dominerer.

Mye av kulturlmarkstypene i kystsonen er nå ute av tradisjonell bruk og er ferd med å forsvinne.

De minste gardsbruka er ikke lenger i drift. Jordene gror igjen eller har blitt til plenarealer med svært lite biologisk mangfold. Utvalg av plantearter har endret seg. En del av de tradisjonelle eng og beiteplantene er borte og er erstattet av hageplanter. Hageplantene har også i stor grad spredd seg ut over hagearealene og ut i jordene.

De litt større bruka er i noen grad i drift enten ved eier eller leid bort til nabo bruk. Det viser seg i de fleste tilfeller at det bare er de "beste" arealene som brukes. De små jordene får gro igjen og blir til krattskog.

Strandenger er nå en sjeldenhet. Strendene brukes ikke lenger til beite eller slått. Strendene blir isteden badestrender eller overgrodde strandrøenger.

Beiteområdene er gått ut av bruk både i skogen og ute på øyene. Marktypen beiteskog er nå sjelden og har blitt til tett skog. De åpne landskapene på øyene ved kysten gror også igjen med einer og laukratt. Tidligere lynchheier er overgrodde og ikke lenger brukbare som beiter uten etter brenning og omfattende rydding.

B.2. Kantsoner

Langs veier, bekker og kanaler og på åkerholmer i den intensivt drene jorda finner vi mange av plantene som var i den "gamle" enga. Disse "gen"-bankene er avhengige av at vi ikke sprøyter eller tilfører handegjødsel.

Fisken er avhengig av kantvegetasjonen for å få både næring (insekter mm) og et miljø for å trives. Det er helt avgjørende for gyteplasser. Spesielt viktige i Agder er, og har vært, sjørørbekkenene.

Kantvegetasjonens røtter bidrar også til å stabilisere kantene rundt vassdraget/bekken, ikke minst i flomperioder. Et annet forhold er den "bufringsevnen" vegetasjonen har ved å ta opp vann.

B.3. Slåttemark

Tidligere ble det slått arealer som nå regnes for små eller som ligger slik til at det ikke er økonomisk lønnsomt å bruke. Resultatet er at enger gror til med krattskog og etter hvert skog. I disse engene finner vi et mangfold av dyr og planter som vi ikke har andre steder. Arealene er avhengige av årlig slått og av at de ikke gjødsles eller sprøytes.

B.4. Verna områder

Områder vernet etter Naturvernloven:

Raet landskapsvernområde i Arendal kommune:

Formålet med vernet er: å bevare det egenartede natur- og kulturlandskapet med kvartærgeologiske forekomster og særegent dyre- og planteliv i tilknytning til Raet i Aust-Agders kystsonen.

Når det ikke strider mot formålet med vernet kan forvaltningsmyndighetene på nærmere vilkår gi tillatelse til bl. a. utmarksbeite. Dette gjelder også på Tromlingene.

Vernet skal ikke være til hinder for eksisterende jord- og hagebruk på allerede oppdyrkede arealer, med driftsmåter som til enhver tid er vanlige, samt sauebeite.

Setesdal – Ryfylke landskapsvernområde:

- Formålet med vernet er å ta vare på et sammenhengende, særmerkt og vakkert naturområde med urørte fjell, hei og fjellskogsområde med særmerkt plante- og dyreliv, stølsområde, beitelandskap og kulturminne.
- Å ta vare på et sammenhengende fjellområde som leveområde for den sørligste villreinstammen i Europa.

Steinbuskaret – Hisdal biotopvernområde:

Har til formål å sikre et særlig viktig helårs leveområde med trekkveier og kalvingsområde for villrein i Setesdal Vesthei.

Auesøya i Grimstad kommune:

Øya er vernet som landskapsvernområde der formålet er å bevare en typisk sørlandsøy med et vakkert natur- og kulturlandskap med tilhørende dyre- og planteliv. Deler av øya er preget av tidligere tiders bosetting og jordbruk.

Hasseltangen i Grimstad:

Hasseltangen er vernet som landskapsvernområde. Formålet er å bevare det egenartede natur- og kulturlandskapet med kvartærgeologiske forekomster på land og på sjøbunnen innenfor Aust-Agders kystområde. I tillegg er formålet å ta vare på gradienten av eksponert havstrand i sørøst gjennom grunne og skjermede saltvannspoller, strandenger, kystfuruskog og rikere edelløvsog til frodig kulturmark lengre inne i nordvest omkranset av rik edelløvsog, med tilhørende interessant flora og fauna.

Søm – Ruakerkilen i Grimstad:

Ruakerkilen er vernet og inngår i Søm naturreservat. Formålet med fredningen er å bevare et område med et svært høyt biologisk mangfold og spesiell natur:

- Den største og mest utviklede forekomsten av bøkeskog på Sørlandet, som er utenfor dens naturlige utbredelsesområde.
- Et viktig våtmarksområde med tilhørende plantesamfunn, fugleliv og annet dyreliv som naturlig er knyttet til området.
- En gradient fra eksponert svaberg ut mot åpent hav, skjermet saltvannspoll, lind- og hasselbestand, strandeng, svartorsumpskog, blandingskog av eik og bøk, skrinnskog og til slutt ren bøkeskog.

Direktoratet for naturforvaltning kan av hensyn til fredningsformålet ved forskrift regulere beitetrykket i hele eller deler av naturreservatet.

Vidermyr – myr, slåttemark i Bykle:

Formålet med vernet er å ta vare på et stort, representativt myrområde som har godt utvikla bakke- og strengmyrer med en rik flora med stort innslag av plantegeografisk interessante arter.

Årdalen naturreservat:

Formålet er å ta vare på et større sammenhengende naturområde som er lite påvirket av menneskelige inngrep og med en variert natur som samlet er representativ for midtre deler av Aust-Agder.

Områder sikret til friluftslivsformål:

Handlingsplan for friluftsliv mot 2000: Formålet er at alle i sin hverdag skal ha gode muligheter til å drive friluftsliv som en helse- og trivselskappende naturvennlig fritidsaktivitet.

- Skjærgårdsparken
- Grimstad bys vels friluftsområder i skjærgården: Maløyene med mer.
- Skauerøya i Lillesand.

Områder vernet etter kulturminneloven:

Det er ingen aktuelle områder i Aust-Agder

C. Områder både med verdifulle kulturminner og naturverdier

C.1. Støler med stølsvoller

Bevaring av gjenværende støler, i det alt vesentlige i Setesdal, muligens noen i Åmli, er viktig. Stølene med rom for dyr og mennesker samt for foredling av produktene, hadde utelukkende en jordbruksmessig forutsetning. Vollene rundt ble dels beitet, dels slått.

Dette er et landskap med sin helt spesielle flora som er avhengig av relativt sterkt beite eller årlig slått. I tillegg til stølsvollene med sin spesielle flora er slåttengene og slåtteemyrene viktige naturtyper å ta vare på.

C.2. Uteløer, sommerfjøs/vårfjøs med slåtter og beitearealer

Disse bygningstypene er direkte knytta til jordbruk/februk og er en klar definerbar del av kultur-landskapet. Bevaring av landskapet rundt disse men ikke bygningene, gir mange steder liten mening.

C.3. Styvingstrær, alleer

Trær som har vært nyttet til lauving og har dermed fått sin form etter denne bruken, er viktig å ta vare på. Mange av disse lauvtrærne står nær gårdens innmark og er dermed synlig i kulturlandskapet. Gårdsallèer og planta prydtregrupper er med på å omkransetun og bidra positivt til landskapsestetikken.

C.4. Arealer av "høy" verdi i Nasjonal registrering av kulturlandskap.

- Frøyna i Risør kommune. Godt bevart kystnært landskap. Fortsatt gårdsdrift bevarer innmarksstrukturen intakt. Kjerreveier og godt bevart bygningsmasse. Relativ artsrik.
- Kvisli i Vegårshei kommune. Typisk småbruk i "fattig" skoglandskap med omfattende bygningsmasse . i god hevd og med gammel driftsmåte. Nokså artsrik
- Landsverk og Melås i Gjerstad kommune. Gård med artsrik og variert kulturmark. Bl.a. gammel lauvingsli med varmekjære arter.
- Hesnesøy i Grimstad kommune. Intakt gammel jordbruksøy med tydelige historiske spor. Lysåpne enger og åkerlapper, steingjerder, rydningsrøyser.
- Rygnestad i Valle kommune. Museumsanlegg, godt bevart gårdsanlegg/ Setesdalsgard. Mosaikk av steingarder med mer. Blokkrik beitemark, fin hagemark, skrapslått. Mesteparten av engene er gjødslet, intakte rester i kantene.
- Furøya i Tvedestrand. Interessant kulturlandskap med hensyn til den aktivitet som skjer på arealene og hvor kommunene også deltar. Kulturlandskap med historisk drift omkring landbruk/feriested.
- Lynghør i Tvedestrand. Spor etter skipsfart og fyr - levende kystkultur.

C.5. Områder med stor regional verdi:

- Tveiteraet i Birkenes kommune. Vakker jordbruksbygd fine bygninger og landskap. Fornminner. Representativt/ typisk landskap.
- Stavenes i Bykle kommune. Store biologiske kvaliteter. Særprega utforming av innmarksstruktur. Representativt/ typisk landskap
- Egelands verk i Gjerstad kommune. Godt bevart bygningsmasse. Knyttet til drift av jernverket. Særprega landskap
- Homborøy i Grimstad kommune. Gamle, godt bevarte gårdanlegg. Gammel utmark og røsslynghei. Eng på skjellsand. Representativt/ typisk landskap
- Vestre-Moland prestegård i Lillesand kommune. Velholt bygningsmasse store beiteareal. Representativt/ typisk landskap
- Høgli i Skjeggedal i Åmli kommune. Botaniske kvaliteter i kantsoner. I ferd med å gro igjen. Særprega landskap.
- Hellesøy i Grimstad. Bonde- og fiskerkulturlandskap hvor tradisjonell bruk og ressursutnytting har overlevd opp til vår tid.
- Flatlandsmoen. Spor etter bronsealderbosetning og monument over historisk bruk av utmarka i Agder.
- Vestre Kile i Bygland. Gamle heiegårder som er holdt vedlike ved hytte- og turistaktivitet.

Vedlegg 3

Endring i grovfôrareal per storfeenhet i Aust-Agder 1997-2007

Kilde: Statens Landbruksforvaltning

Storfeenheter og grovfôrareal	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	Endring 1997-2007
Storfeenheter*	9 031	9 091	8 755	8 480	8 068	7 913	7 654	7 371	7 302	7 151	7 118	-21 %
Grovfôrareal	94 953	96 556	96 637	96 191	95 105	94 981	94 139	94 052	93 887	93 925	94 228	-1 %
Areal pr storfeenhet	10,5	10,6	11,0	11,3	11,8	12,0	12,3	12,8	12,9	13,1	13,2	26 %

* 1 storfeenhet = 1 melkeku, 1,5 ammeku, 3 storfe ungdom, 7 sauer eller 2 hester.

Vedlegg 4

Grovfôrbasert husdyrhold og grovfôrareal i kommunene i Aust-Agder i 2007

Kilde: Statens Landbruksforvaltning

Dyreslag	Risør	Grimstad	Arendal	Gjerstad	Vegårshei	Tvedestrand	Froland	Lillesand	Birkenes	Åmli	Iveland	Evje	Bygland	Valle	Bykle	Aust-Agder
Melkekyr																
Antall dyr	76	374	499	109	0	135	36	113	198	142	152	161	110	105	28	2 238
Antall bruk	5	19	27	7	0	5	2	6	16	6	9	9	8	8	1	128
Dyr pr bruk	15,2	19,7	18,5	15,6	0	27	18	18,8	12,4	23,7	16,9	18	14	13	28	17
Ammekyr																
Antall dyr	10	146	179	29	20	29	84	81	60	133	18	113	9	10	0	921
Antall bruk	2	9	19	4	3	4	6	7	11	7	2	15	2	2	0	93
Dyr pr bruk	5	16,2	9,4	7,3	6,7	7,3	14	11,6	5,5	19	9	7,5	4,5	5	0	9,9
Ungdyr																
Antall dyr	151	1 073	1 260	258	33	347	174	434	452	418	434	335	157	137	48	5 711
Antall bruk	8	30	52	11	5	14	10	10	27	13	12	23	11	10	1	237
Dyr pr bruk	18,9	35,8	24,2	23,5	6,6	24,8	17,4	43,4	16,7	32,2	36,2	14,6	14,3	13,7	48	24,1
Vinterfora sau																
Antall dyr	89	1 034	935	208	456	623	868	165	621	1 861	242	1 522	1 841	3 469	802	14 736
Antall bruk	3	20	25	6	12	12	19	5	15	19	4	25	20	40	12	237
Dyr pr bruk	30	52	37	35	38	52	46	33	41	98	61	61	92	87	67	62
Voksne hester																
Antall dyr	68	95	100	18	11	31	28	31	47	12	8	46	4	7	9	515
Antall bruk	6	11	20	3	2	6	5	6	9	3	6	13	2	4	4	100
Dyr pr bruk	11	9	5	6	6	5	6	5	5	4	1	4	2	2	2	5

Ant
all

husdyr og antall bruk med husdyrslaget i kommunene i Aust-Agder ved årets slutt 2007. Foreløpige tall fra søknad om produksjonstilskudd.

Storfeenheter og grovfôrareal i kommunene i Aust-Agder i 2007.

	Risør	Grimstad	Arendal	Gjerstad	Vegårshei	Tvedestrand	Froland	Lillesand	Birkenes	Åmli	Iveland	Evje	Bygland	Valle	Bykle	Aust-Agder
Storfeenheter*	180	1 024	1 222	253	95	375	288	351	501	642	347	588	433	656	163	7 118
Grovfôrareal	2 461	10 618	12 740	3 840	2 628	4 898	5 261	5 064	9 312	7 508	4 041	9 248	6 377	8 497	1 735	94 228
Dekar pr storfeenhet	13,7	10,4	10,4	15,2	27,7	13,1	18,3	14,4	18,6	11,7	11,6	15,7	14,7	13,0	10,6	13,2

* 1 storfeenhet = 1 melkeku, 1,5 ammeku, 3 storfe ungdom, 7 sauer eller 2 hester.

Antall hester utenom landbruksforetakene kommer ikke fram av denne statistikken. Tallene for dekar pr storfeenhet kan dermed være litt høyere enn reelt for kommuner med stor andel grovfôr for salg til dyr utenfor landbruksforetakene i kommunen.

Vedlegg 5

Forslag til mål og strategiar for spesielle miljøtiltak i landbruket (SMIL)

Innleiing.

I dette notatet har Kulturlandskapsgruppa i Aust-Agder og Fylkesmannen sett opp forslag til mål og strategiar for arbeidet med kulturlandskap i kommunane. Forslaget er meint som eit innspel ved revidering av eksisterande mål og strategiar i kommunane.

Mål

- Ta vare på og utvikle verdifullt kulturlandskap som sikrar kommunen sin eigenart, stimulere aktivt landbruk og har betydning for folk sin tilhørighet og trivsel.
- Sikre at eit utval av særprega kulturmarkstypar, særleg verdifulle kulturmiljø og biotopar blir tatt vare på og skjøtta.
- Redusere forureining frå jordbruket.
- Auke kompetanse og interesse for miljøspørsmål og verdiar i landbruket sitt kulturlandskap
- Andre mål....

Prioritering

I vår kommune vil vi spesielt arbeide for å ta vare på og formidle desse miljøverdiene:

- Døme: Eit representativt utval av tun og bygningar som høyrde til det tradisjonelle landbruket (uteløe, kvernhus, vannsag, badstu, potetkjeller, sommerflor, stabbur, driftsbygning..)
- Døme: Artsrike slått- og beitemarker, utvalte kulturlandskap
- Døme: Utvalte miljøverdiar skal formidlast gjennom skule, reiseliv osv.
- OSV

Organisering

- Etablere arbeidsgruppe med representantar frå næringsorganisasjonane, kultur- og miljøinteressene som utarbeide mål, strategiar og overordna retningslinjer for tilskott til kulturlandskapstiltak.

Strategiar

- Spisse tilskotta i SMIL-ordninga slik at den tar vare på dei verdifulle kulturlandskapa, redusere forureining og tar vare på aktiv landbruksdrift.
- Utarbeide overordna retningslinjer for prioritering av smil-søknader
- Forankre omsyn til landbruket sitt kulturlandskap i kommunalt planverk.
- Arbeide for kopling mellom SMIL- og RMP- ordninga.
-

Delstrategiar

- Stimulere til auka beiting i verdifulle innmarks- og utmarksområde.
- Stimulere til å ta vare på og vedlikehalde verdifulle kulturminne og bygningar i kulturlandskapet.
- Arbeide for auka kompetanse og interesse for verdiar i landbrukets kulturlandskap.
- Arbeide for tilleggsfinansiering til tiltak i verdifulle kulturlandskap *).
- Synleggjere kulturlandskapet som eit viktig element i satsing på reiseliv.

- Stimulere til tilrettelegging for friluftsliv.
- Samarbeidet med ressurs-organisasjonar og personar i kommunen.
- Utarbeide årleg handlingsplan for kulturlandskapsarbeidet i arbeidsgruppa.
-

Handlingsplan for 2009

Nr	Tiltak	Tidspunkt	Ansvar

*) Tilleggsfinansiering kan vera:

Kommunale tilskott, tilskott frå Fylkeskommunen, tilskott frå Norsk Kulturminnefond, tilskott eller dugnadsarbeid frå nærings- eller frivillige organisasjonar m.fl..

Forslag til retningslinjer for prioritering av søknader, vilkår og tilskottsprosent for ulike tiltak i SMIL-ordningen

I Forskrift til spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL) datert 04.2.2004 § 8 står det ” kommunen skal fastsette overordna retningslinjer for prioritering av søknader. Slike retningslinjer skal utarbeides i dialog med fylkesmannen og næringsorganisasjonene i jordbruket lokalt”.

I dette notatet har Kulturlandskapsgruppa i Aust-Agder og Fylkesmannen satt opp forslag til overordna retningslinjer for prioritering av søknader, aktuelle vilkår ved løyving tilskott og forslag til variasjon i tilskottsprosent.

Forslag til prioritering av tiltak

Følgende kriterier vil veie tungt ved prioritering av søknader om tilskott til tiltak for å ta vare på biologisk mangfold, gammel kulturmark, kulturminner, verneverdige bygninger, investeringer i organisert beitebruk og tiltak for å hindre forurensning i SMIL-ordningen :

- Tiltaket som har stor kunnskapsverdi, opplevelsesverdi eller bruksverdi
 - ✓ For allmennheten.
 - ✓ I historisk, pedagogisk eller vitenskaplig sammenheng.
 - ✓ For landskapsbildet med hensyn på estetikk og tilgjengelighet.
- Tiltak som støtter opp om næringsutvikling og kan gi grunnlag for økt inntekt innen landbruket.
- Om tiltaket tar vare på kvaliteter av biologisk mangfold som er registrert i naturdatabasen
- Planleggings- og tilretteleggingstiltak for større områder på tvers av eiendomsgrenser.
- Søknader om tilskott til konkrete tiltak som følge av en prioritert plan.
- Større tiltak vil normalt bli prioritert framfor mindre med tilsvarende innhold.
- Fellestiltak vil ofte bli prioritert foran enkelttiltak.
- Tiltak hos godkjente beitelag som fremmer organisert beitebruk på innmark og utmark.
- Tiltak som reduserer forurensning til jord, vann eller luft.
- Ved likeverdige tiltak vil aktive bruk bli prioritert framfor passive bruk.

På grunn av at de økonomiske midlene er begrensa, kan gode prosjekt få avslag. Disse står fritt til å søke om tilskott neste år og konkurrere på linje med nye tiltak.

Det blir ikke prioritert tilskott til tiltak som regnes som del av den ordinære jordbruksvirksomheten jfr. § 1 om formålet med ordningen.

Generelle vilkår

I § 3 i forskriften står:

”Tilskott kan innvilges til foretak eller eiere som driver/ eller eier en landbrukseiendom, eller til enhver som er registrert i Enhetsregisteret og som har fått tillatelse av landbrukseiendommens eier til gjennomføring av prosjekt eller tiltak som nevnt i § 4 og § 5. Det kan ikke innvilges tilskott til prosjekter eller tiltak på landbrukseiendommer som eies eller drives av stat, fylke eller kommune med mindre tiltaket er et fellestiltak der en eller flere tilskuddsberettigede landbrukseiendommer er med.

Miljøplan trinn 2 skal vedlegges søknaden for søkere som er pålagt miljøplan trinn 1.

Det kan settes vilkår for innvilging av tilskott til det enkelte prosjekt eller tiltak.”

Spesielle vilkår

Kommunen kan sette vilkår for innvilging av tilskudd til prosjekt eller tiltak. Nærmere om slike vilkår framgår av rundskriv 07/2005 datert 18.2.2005 fra Statens Landbruksforvaltningen. Aktuelle vilkår kan være:

Planleggings- og tilretteleggingsprosjekter

- Prosjektet skal lede fram til gode og konkrete kulturlandskaps- og forurensingstiltak.
- Det skal legges fram en rapport for planarbeidet
- Prosjektplanen bør ha en klar plan for samarbeidet

Tiltak som skal ta vare på biologisk mangfold

- For svært verdifulle områder bør det utarbeides en skjøtelsesplan
- Restaurering av området skal gjenskape gode levevilkår for den truede vegetasjonen
- Den årlige skjøtselen skal være i tråd med tradisjonell drifta på arealet som har ført til det verdifulle mangfoldet av planter eller dyr
- Redusere oppslag av trær
- Fjerne store trær
- Velge type trær som får stå igjen etter rydding
- Det skal ikke nyttes plantevernmidler eller lett løselige mineralgjødsel.
- Sette betingelser for bruk av beitedyr i bestemte tidsrom
- Sette betingelser for type beitedyr
- Sette betingelser for tid for slått av verdifull eng
- Fjerning av gras etter slått
- Fjerning av kvist etter rydding
- Ta vare på vegetasjon og dyreliv i og ved kulturminner (eks i en mur eller et gjerde).

Tiltak som skal ta vare på gammel kulturmark

- Kvist og kratt etter rydding skal fjernes eller lagres i hauer og brennes når forholdene tillater det.
- Gamle kulturplanter skal i størst mulig grad bevares.
- Det skal settes igjen enkelte tre som kulturlandskapselement og ly for beitedyr.
- Arealet skal holdes åpent og beites/ slått i en periode på minimum 10 år.
- Det skal forligge en plan for videre bruk av arealet
- For leieareal skal det kreves skriftelig leieavtale.

Tiltak som fremmer tilgjengelighet

- Alle grunneiere skal godkjenne tiltaket skriftelig og avtalen bør gjelde i minst 10 år.
- Veien/ stien skal bare tilrettelegges for gående.
- Veien skal merkes med godkjente informasjonsskilt og veivisere
- Område skal være tilgjengelig for allmennheten
- Det bør forligge en vedlikeholdsplan for turveien.

Bevaring av verneverdige bygg, kulturminne og kulturmiljø

- Fylkeskonservatoren skal kontaktes før arbeid med freda eller verneverdige bygninger settes i gang.
- Arbeidet skal utføres av eller i nært samarbeid med restaureringskyndig fagperson.
- Ved restaurering skal en å foreta reparasjon framfor utskifting og bruke tradisjonelle materiale og metoder.

Tiltak som fremmer organisert beitebruk

- Det skal foreligge avtale med grunneier der tiltaket utføres
- Det skal være en plan for vedlikehold
- Det settes krav til materialvalg og utføring
- Det skal være et fellestiltak
- Tiltaket skal ikke hindre allmenn ferdsel

Forurensingstiltak

- Tiltaket skal ikke komme i konflikt med kulturlandskapsverdier
- Det skal tas hensyn til biologiske verdier

Tilskottsprosent

Etter forskrifta kan det gis tilskott inntil 70 % til kulturlandskapstiltak og forurensingstiltak. For planleggings- og tilretteleggingstiltak og tiltak som tar vare på biologisk mangfold, kan det gis tilskott med inntil 100 %.

Tilskottsprosenten kan variere etter følgende prinsipp:

Tiltak av stor allmenn og kulturell verdi med liten mulighet for inntekt, vil normalt få høg tilskottsprosent.

Fellestiltak vil normalt få større tilskottsprosent enn enkelttiltak.

Tiltak som gir næringsinntekt (eks. gammel kulturmark) vil normalt få lavere tilskottsprosent.

Regnskap

Det skal legges fram regnskap som er sett opp med same kontoplan som budsjettet tilsagnsbrevet er basert på. Utgifter skal dokumenteres og for egeninnsats skal det føres timelister.

Lisbeth Svendsen Kismul